

Андрій КВАША,

orcid.org/0000-0002-0081-9740

аспірант кафедри початкової і професійної освіти

Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

(Харків, Україна) kvasha.info@ukr.net

БУЛІНГ: ПОНЯТТЯ І СУТНІСТЬ

У статті представлено результати теоретичного вивчення проблеми булінгу у зарубіжних і вітчизняних дослідженнях. З'ясовано, що існує формальний і нормативний підходи до розуміння булінгу. Як соціальне явище булінг можна спостерігати у відносинах як дітей, так і дорослих. Проаналізовано генезу поняття «булінг», що виникло на позначення особи, яка проявляє агресію. Із часом лексичне значення розширилось і з'явилися нові тлумачення булінгу. Нині булінг трактують як повторювану агресивну поведінку. Визначилися суб'єкти булінгу: булер, жертва булінгу і спостерігачі. Сучасні дослідники визначають форми і наслідки булінгу, що, у свою чергу, актуалізувало дослідження правових аспектів зазначеної проблематики. Обґрунтовано актуальність проблеми булінгу серед школярів, які найчастіше стають учасниками цькування і внаслідок відсутності досвіду, психологічної рівноваги, підтримки з боку дорослих неспроможні самостійно вибудувати конструктивну траєкторію протистояння агресії, тому окреслено негативний вплив булінгу на розвиток особистості підлітка. Визначено відмінні риси і причини цькування в освітньому просторі. Ними часто стають відмінності у моральному, духовному, інтелектуальному розвитку; соціальний статус; переважання фізичної сили. Зазвичай жертвою стає особа, яка відрізняється чимось від інших. Аргументовано думку про те, що сутність булінгу доцільно тлумачити як бажання кривдника принизити жертву. Доведено, що в учителів є такі складнощі з розпізнаванням і реагуванням на випадки булінгу: відсутність інформації, незрозуміння підліткових проблем, бажання нав'язати власний досвід розв'язання конфліктів, замовчування булінгу, небажання розголосу. Наголошено на необхідності розроблення превентивної педагогічної технології підготовки майбутніх учителів до запобігання і протидії булінгу.

Ключові слова: булінг, агресія, жертва, кривдник, віктимізація, мобінг, насильство, учні, учителі.

Andrii KVASHA,

orcid.org/0000-0002-0081-9740

Postgraduate student at the Department of Primary and Professional Education

H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University

(Kharkiv, Ukraine) 9solo.x@ukr.net

BULLYING: CONCEPT AND ESSENCE

The article considers the results of theoretical study of the problem of bullying in foreign and domestic studies. It has been found that there are formal and normative approaches to understanding bullying. As a social phenomenon bullying can be observed in the relationship of both children and adults. The genesis of the concept of «bullying», which arose to denote a person who shows aggression, is analyzed. Over time, the lexical meaning expanded and new interpretations of bullying emerged. Today bullying is treated as repetitive aggressive behavior. The subjects of bullying were identified – the bully, the victim of bullying and observers. Modern researchers determine the forms and consequences of bullying, which in turn has updated the study of legal aspects of this issue. The urgency of the problem of bullying among schoolchildren, who are often involved in bullying and due to lack of experience, psychological balance, support from adults are unable to build a constructive trajectory of aggression, so outlined the negative impact of bullying on adolescent personality. Distinctive features and causes of bullying in the educational space are identified. They are often differences in moral, spiritual, intellectual development, social status, superiority of physical strength. Usually the victim is a person who is different from others. The opinion is argued that the essence of bullying should be interpreted as the desire of the offender to humiliate the victim. Teachers have been shown to have difficulty recognizing and responding to bullying: lack of information, misunderstanding of adolescent problems, desire to impose their own experience of conflict resolution, silence of bullying, reluctance to publicize. Emphasis is placed on the need to develop preventive pedagogical technology for training future teachers to prevent and counterwork bullying.

Key words: bullying, aggression, victim, abuser, victimization, bullying, violence, students, teachers.

Постановка проблеми. Останнім часом світова спільнота все більше уваги приділяє загрозам агресії, насильства, віктимізації, скулштутінгу, а також суїцидальним настроям серед молоді.

Проте найпоширенішою негативною проблемою у сучасних школах став булінг, що створює психологічну напруженість в освітньому середовищі, провокує ризики психологічної безпеки

та антивітальних переживань. Наявність булінгу у школі призводить до зниження успішності, підвищення рівня агресії, формування насильницької поведінки, протестних настроїв, емоційних і невротичних розладів. Міжособистісні взаємини учнівської молоді виходять на передній план, визначаючи психологічну своєрідність цього віку.

Особливістю підліткового булінгу є його мультифіціальність, тобто за схожих початкових умов, у котрих знаходиться жертва і кривдник, наслідки булінгу можуть суттєво різнитися. Переважна більшість дослідників солідарна з думкою про те, що визначальний вплив на підлітковий булінг чинять фактори мікро- та макросоціального середовища.

Аналіз досліджень. Явище булінгу розглядалось у працях П.-П. Гайнемана, О. Кормило, Д. Олвеуса, С. Пінкера, Л. Потапової, Е. Роланда, та інших. Однак у цих наукових доробках поки що не досить напрацювань для пояснення цього феномена. Особливо це стосується молоді, оскільки ця проблема не тільки вікова, але і має соціальний характер і для суспільства є вкрай небажаним зразком поведінки підростаючого покоління. Із погляду на класичні теорії агресії, конфлікти, вікову психологію і педагогіку складність пояснення феномена булінгу полягає в тому, що навіть на рівні понять немає чіткого розуміння того, що є агресією, конфліктом, насиллям; хто є жертвою, а хто – кривдником та які їхні ролі.

Метою роботи є дослідження генези поняття «булінг» і виявлення його іманентної сутності.

Виклад основного матеріалу. Формальний або нормативний погляд на розуміння боулінгу зазвичай обмежується тільки одним підходом. Булінг не є стійким та обов'язковим елементом підліткового віку. Це явище часто виникає у закритих групах. У школі – це клас, однілітки; в армії або у в'язниці – це колектив. Тому складно встановити особливості булінгу саме як явища в усіх його аспектах.

С. Пінкер (Pinker, 2012) зазначає, що булінг існує, швидше за все, стільки ж, скільки існують самі діти, які, як і молоді особини багатьох інших приматів, жадають домінувати у соціальному оточенні, демонструючи свою силу і спритність. Спогади про дитинство повняться розповідями про жорстокість інших дітей, а агресивний молодий задирака – один із штампів масової культури. Донедавна дорослі не сприймали булінг серйозно, вважаючи його властивою дитинству прикрістю. «Хлопчики є хлопчики», – говорили вони і вірили, що здатність витримувати приниження у дитинстві навчить дітей справлятися із ними і в дорослому

житті. Жертвам було абсолютно нікуди податись, оскільки поскаржитися вчителю або батькам означало заробити клеймо ябеди і слинька та остаточно перетворити своє життя на пекло. Однак унаслідок чергових історичних структурних зрушень цей вид насильства перемістився із категорії неминучого у категорію немислимого: булінг послідовно викорінюють. Зокрема, у США 44 штати прийняли закон, що забороняє булінг у школі, а у більшості з них діють освітні програми, які засуджують булінг, заохочують емпатію і вчать дітей конструктивно вирішувати конфлікти. Організації педіатрів і дитячих психологів, журнали і телеканали закликали суспільство протистояти булінгу.

Булінг (анг. *bullying, bully*) – це багатовіковий термін. У словнику «Мерріам-Вебстер» (Merriam-Webster, 2013) зазначено, що він виник у німецькій мові близько 1538 року і вживався для позначення: 1) особи, яка проявляє агресію, б'ється, жорстоко поводить, ображає або погрожує іншим, тим, хто зазвичай є слабшим, меншим, уразливішим; 2) хулігана; 3) особи, яка словами або силою примушує інших зробити що-небудь. Однак із плином часу з'явилися нові тлумачення булінгу, які почали використовувати дослідники, що, у свою чергу, призвело до виникнення певних розбіжностей.

Автори «Енциклопедії міжособистісного насильства» (Renzetti, Edleson, 2008: 82) булінг трактують як «вид повторюваної та агресивної поведінки, покликаної створити відчуття страху і залякування потерпілого та заподіяння шкоди фізичному та/або психічному самопочуттю жертви». Така поведінка передбачає фізичні напади, психологічне залякування, дражніння, соціальну ізоляцію і відчуження. Умовно булінг можна поділити на два види: прямий і непрямий. Прямий булінг проявляється у фізичних нападах і погрозах, які чиняться проти жертви з боку хулігана, а непрямий – у залякуванні, навмисній соціальній ізоляції та відчуженні жертви із групи однілітків. Зазвичай опертям булінгу є різниця наявних сил у хулігана і жертви, що дозволяє хулігану чинити булінг і не боятися розплати з боку жертви.

Дослідники булінгу у нашій країні термін «булінг» ототожнюють із «цькуванням». У Великому тлумачному словнику сучасної української мови (Великий тлумачний словник, 2005: 1590) «цькування» розглядається у значеннях: 1) *перех.* у ким і без додатка. Напускати собак на когонебудь. Заганяти і вбивати звіра, дичину за допомогою собак; 2) *перен., розм.* переслідувати когонебудь різними нападами, наклепами і таке інше, знущатись із когось. Підмовляти до ворожих дій, підбурювати проти когось.

Існує думка, що для позначення систематичного цькування однієї людини групою людей спочатку виник термін «мобінг», і лише потім – «булінг». Уперше термін «мобінг» ужив у 1958 році відомий зоопсихолог К. Лоренц для позначення специфічної поведінки звірів і птахів, які попереджають інших особин про наближення ворога і спільними зусиллями відганяють противника (гуси так відганяють лисицю, а ворони – яструба). На сферу людських взаємин термін був перенесений шведським лікарем П.-П. Гайнеманом, який проводив дослідження у 1960–1970-х рр. Він описував і систематизував групову поведінку дітей у школі, яка часто набувала грубих форм і заходила настільки далеко, що часто призводила до спроб самогубства. У 1969 році була опублікована стаття П.-П. Гайнемана у шведському журналі «Liberal Debatt», у котрій він уперше використав термін «мобінг» для позначення групового цькування в учнівському середовищі (пізніше вийшла друком його книга «Мобінг. Групове насильство серед дітей і дорослих»).

Федеральна агенція міністерства охорони здоров'я США «Центри контролю і профілактики захворювань» (Bullying Surveillance Among Youths, 2014) пояснює булінг як «будь-яку небажану агресивну поведінку з боку іншої молоді чи групи молодих людей, які не є братами і сестрами та поточними партнерами на побаченнях, що супроводжується спостережуваним або уявним дисбалансом сил і повторюється кілька разів або з високою ймовірністю». Булінг може завдати шкоди або страждання цільовій молоді, зокрема фізичної, психологічної, соціальної чи освітньої шкоди. Поширені такі види булінгу: фізичний (удари, штовхання, підніжки), вербальний (лайка, дражніння), соціальні (поширення чуток, виключення із групи, пошкодження майна потерпілого). Булінг також може відбуватися за допомогою цифрових технологій, у такому разі його називають «кібербулінгом».

У дослідницьких колах найбільш знайомим і широко цитованим є визначення булінгу Д. Олвеуса (Olweus, 1997: 496), який спочатку запропонував його у 1970-х роках і повторно використав у праці «Булінг у школі: що ми знаємо і що можемо» (1993). Зокрема Д. Олвеус зазначає: «Я даю визначення булінгу і віктимізації таким чином: учень зазнає знущань чи віктимізації, коли він упродовж якогось періоду неодноразово підлягає негативним діям із боку одного чи кількох інших учнів» (переклад – А. К.).

Окрім того, Д. Олвеус додатково уточнює характеристики свого визначення, а саме: булінг –

це негативні дії, за яких хтось навмисно завдає травми чи дискомфорту іншому. Негативні дії можуть проявлятися як у фізичному контакті, вербальним чи іншими способами, так і знаходити своє відображення у формі непристойних жестів або навмисного виключення із групи. Для застосування терміну «булінг» також має бути дисбаланс сил (асиметричне владне співвідношення). Булінг характеризується такими критеріями, як агресивна поведінка чи навмисне заподіяння шкоди, яке неодноразово відбувається у міжособистісних стосунках.

На думку Е. Роланда (Roland, 1993: 16), булінг – це «тривале фізичне або психологічне насильство, яке здійснюють окремі особи або група осіб, спрямоване проти особи, нездатної захистити себе у реальній ситуації». Подібне визначення дає і Л. Потапова (Потапова, 2016: 114), яка розглядає булінг як «тривале насильство, фізичне чи психологічне, що здійснюється однією людиною чи групою, спрямоване проти людини, неспроможної захиститись у цій ситуації». І. Кон (Кон, 2010: 15) розуміє булінг як залякування, приниження, цькування, фізичний чи психічний терор, спрямований на те, щоб викликати в іншій людині страх і цим підпорядкувати її собі. Д. Соловйов (Соловьев, 2014: 137) указує на те, що булінг у школі є деструктивним способом реалізації природної потреби спільноти підлітків у формуванні внутрішньої групової структури класу, що базується на принципі домінування.

Відповідно до Закону України «Про освіту» (Про освіту, 2017) булінг (цькування) – це «діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, зокрема із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого». Крім того, зазначеним законом визначено такі типові ознаки булінгу:

- систематичність (повторюваність) діяння;
- наявність сторін: кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі (за наявності);
- дії або бездіяльність кривдника, наслідком яких є заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого.

О. Кормило (Кормило, 2015: 180) акцентує увагу на тому, що булінг в освітньому середовищі

може відбуватись як на шкільній території, так і поза її межами. На території школи це частіше трапляється у неконтрольованих місцях під час перерв або у позаурочний час.

Таким чином, розглянувши підходи до розуміння феномена булінгу, ми можемо констатувати, що головними його ознаками є: систематичність (повторюваність) діянь (бездіяльності); наявність кривдника, потерпілого і спостерігачів (свідків), а також нерівність сил або статусу у кривдника і потерпілого. В українському законодавстві існують ще чіткі обмеження віку жертви булінгу (малолітня чи неповнолітня), а також середовища суб'єктів булінгу – учасників освітнього процесу. Однак жоден із підходів не враховує мету булінгу, тобто є ознаки та характеристики булінгу, але немає цілі. Для чого кривдник обирає жертву і регулярно її цькує? На нашу думку, іманентною сутністю булінгу є бажання принизити особу. Адже у випадку булінгу кривдник не отримує насолоди від нанесення тілесних ушкоджень жертві, псування її майна чи задоволення своїх сексуальних потреб. Цькування чиниться саме задля приниження, а вже методи цькування характеризують вид булінгу.

Суттєве зауваження роблять А. Бочавер та К. Хломов (Бочавер, Хломов, 2013: 153) про те, що основну відповідальність за існування булінгу у школі несуть учителі, які прямо чи опосередковано дають дозвіл на таку форму взаємовідно-

син. Тому для подолання цих труднощів потрібна просвітницька робота з педагогічним колективом щодо зміни сприйняття ситуацій цькування, їхніх наслідків для всіх учасників, способів змінення психологічного клімату у школі.

Висновки. Отже, булінг у школі є поширеним явищем і у різних своїх проявах зустрічається ще у початкових класах. Нами встановлено, що булінг має мету, ознаки, характеристики, які відрізняють його від звичайного конфлікту. Практика свідчить, що булінг існує не тільки серед школярів, але і серед освітян. Усе частіше у засобах масової комунікації з'являється інформація про випадки цькування, в яких учителі виступають як жертвами, так і кривдниками. Булінг є суттєвою загрозою створення безпечного освітнього середовища, яке є складником Концепції НУШ. Тому виникла об'єктивна потреба у формуванні готовності вчителів до запобігання і протидії булінгу в освітньому процесі. Заклади освіти мають готувати майбутніх учителів, здатних розуміти небезпеку наслідків булінгу, вміти діагностувати і виявляти випадки булінгу; вчителів, які знатимуть і перейматимуть світові практики профілактичних програм, спрямованих на попередження булінгу, вмітимуть розробляти профілактичні заходи.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у розробленні сучасних технологій підготовки майбутніх учителів до запобігання і протидії булінгу в освітньому середовищі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бочавер А. А., Хломов К. Д. Буллинг как объект исследований и культурный феномен. *Психология. Журнал Высшей школы экономики*. 2013. Т. 10, № 3. С. 149–159.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.). Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
3. Кон И. С. Мальчик – отец мужчины. Москва : Время, 2010. 704 с.
4. Кормило О. Явище булінгу в освітньому просторі. *Проблеми гуманітарних наук. Серія «Психологія»*. Вип. 35. С. 174–187.
5. Кривцова С. В., Шапкина А. Н., Малыгина М. П. Школьный буллинг: прояснение понятий. *Вопросы психологии*. 2019. № 3. С. 1–12.
6. Потапова Л. В. Насилие в школе как социальная проблема. *Таврический научный обозреватель*. 2016. № 6(11). С. 113–116.
7. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. Дата оновлення : 21.11.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 04.12.2021).
8. Bullying Surveillance Among Youths: Uniform Definitions for Public Health and Recommended Data Elements, Version 1, 2014. URL: <https://www.cdc.gov/violenceprevention/pdf/Bullying-Definitions-FINAL-a.pdf>.
9. Merriam-Webster dictionary, 2013. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/bully>.
10. Olweus D. Bully/victim problems in school: Facts and intervention. *European Journal of Psychology of Education*. 1997. 12(4). P. 495–510.
11. Pinker S. The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined. Penguin Books; Illustrated edition, 2012. 832 p.
12. Renzetti C. M., Edleson J. L. Encyclopedia of Interpersonal Violence. Volumes 1&2. Thousand Oaks, CA : A SAGE Reference Publication, 2008. 925 p.
13. Roland E. Bullying: A developing tradition of research and management. In Tattum D. P. (Ed.), *Understanding and managing bullying*. Oxford : Heinemann Educational. 214 p.

REFERENCES

1. Bochaver A. A., Khlomov K. D. Bulling kak ob"ekt issledovaniy i kul'turnyj fenomen [Bullying as an object of research and a cultural phenomenon]. *Psikhologiya. Zhurnal Vysshej shkoly ehkonomiki*. 2013. T. 10, № 3. S. 149–159 [in Russian].
2. Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language] (z dod. i dopov.) / Uklad. i holov. red. V. T. Busel. Kyiv; Irpin : VTF «Perun», 2005. 1728 s. [in Ukrainian].
3. Kon I. S. Mal'chik – otec muzhchiny [The boy is the man's father]. Moskva : Vremya, 2010. 704 s. [in Russian].
4. Kormylo O. Yavyshe bulinhu v osvithomu prostori [The phenomenon of bullying in the educational space]. *Problemy humanitarnykh nauk. Seriya «Psykhologhiia»*. Vyp. 35. S. 174–187 [in Ukrainian].
5. Krivcova S. V., Shapkina A. N., Malygina M. P. Shkol'nyj bulling: proyasnienie ponyatij [School bullying: clarifying concepts]. *Voprosy psikhologii*. 2019. № 3. S. 1–12 [in Russian].
6. Potapova L. V. Nasilie v shkole kak social'naya problema [School violence as a social problem]. *Tavrisheskij nauchnyj obozrevatel'*. 2016. № 6(11). S. 113–116 [in Russian].
7. Pro osvitu : Zakon Ukrainy [Education : Law of Ukraine] vid 05.09.2017 r. № 2145-VIII. Last updated : 21.11.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (Last accessed: 04.12.2021) [in Ukrainian].
8. Bullying Surveillance Among Youths: Uniform Definitions for Public Health and Recommended Data Elements, Version 1, 2014. URL: <https://www.cdc.gov/violenceprevention/pdf/Bullying-Definitions-FINAL-a.pdf>.
9. Merriam-Webster dictionary, 2013. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/bully>.
10. Olweus D. Bully/victim problems in school: Facts and intervention. *European Journal of Psychology of Education*. December 1997. 12(4). P. 495–510.
11. Pinker S. The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined. Penguin Books; Illustrated edition, 2012. 832 p.
12. Renzetti C. M., Edleson J. L. Encyclopedia of Interpersonal Violence. Volumes 1&2. Thousand Oaks, CA : A SAGE Reference Publication, 2008. 925 p.
13. Roland E. Bullying: A developing tradition of research and management. In Tattum D. P. (Ed.), *Understanding and managing bullying*. Oxford : Heinemann Educational. 214 p.